

**AZƏRBAYCANIN ÜTT-yə DAXİL OLMASI ƏRƏFƏSİNDƏ XARİCİ
TİCARƏT STRUKTURUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

A.Y.Rzayev¹

¹i.ü.f.d., UNEC

¹e-mail: anar.rzayev@unec.edu.az

Daxil olmuşdur: 05 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 13 dekabr 2019.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması ilə bağlı hazırlıqla bağlı tarixi ekskur, Rusiya və Qırğızıstanın bu sahədə təcrübəsi, Azərbaycanın gömrük siyasəti nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olduğu ərəfədə xarici ticarət strukturunun sahələrarası balans modellərinin təhlilidir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan üçün iqtisadiyyatının hər bir sahəsində məhsul idxalı əməliyyatlarının həcmnin müəyyənləşdirilməsi ən vacib tədqiqat problemlərindən biridir və eyni zamanda ÜTT-yə daxil olmaq Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə və neft qiymətlərinin dəyişməsindən asılılığın azaldılmasına kömək edəcəkdir. Tədqiqatda rəqabət qabiliyyətli bir idxal tipli (ya da sənayelərarası balansın genişləndirilmiş modeli (SAB)) məşhur Porter modelindən istifadə edilmişdir. Həmçinin xarici ticarət göstəricilərinin hesablanması üçün ayrı-ayrı iqtisadi bazarlarda sahələrarası ticarət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən Grubel – Lloyd indikatoru seçilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri rəsmi statistikada sənaye sahələri və SAB-ın qiymətlərində təkrar ixrac əməliyyatlarının həcmnin ayrıca nəzərə alınmamasıdır. Tədqiqat nəticəsində Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olduqdan sonra iqtisadi inkişaf ssenariləri riyazi olaraq əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın nəticələri qlobal ticarət qaydalarının Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun inkişaf etdirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: ticarət siyasəti, xarici ticarət saldosu, Qrubel-Lloyd indeksi, gömrük siyasəti, beynəlxalq ticarət.

Jel: F13

**ESTIMATION OF FOREIGN TRADE STRUCTURE AT THE ACCESSION
OF AZERBAIJAN TO THE WORLD TRADE ORGANIZATION**

A. Y. Rzayev¹

¹PhD, vice-rector, UNEC

¹e-mail: anar.rzayev@unec.edu.az

Received: 05 december 2019; Accepted: 13 december 2019.

Abstract

A historical excursion on the preparations for Azerbaijan's accession to the WTO, the experience of Russia and Kyrgyzstan in this area, the customs policy of Azerbaijan are discussed in article. The aim of the research is to analyze the models of the intersectoral balance of the structure of foreign trade of Azerbaijan upon entry into the WTO. The relevance of the topic lies in the fact that determining the volume of product imports for each of the sectors of the economy for Azerbaijan is among the most important research problems, and joining the WTO will help Azerbaijan diversify its economy and reduce its dependence on oil price fluctuations. The study used the well-known Porter model of a competitive-import type (or an extended model of interindustry balance (MOB)). Also, to calculate the level of intra-industry trade in foreign economic activity from the many existing methods for calculating foreign trade indicators, the Grubel-Lloyd indicator was used, which is used to assess the level of intra-industry trade within individual economic markets. Limitations of the study are that official statistics do not separately take into account the volumes of re-export operations by sectors and in prices of the IOB. As a result of the study, the economic development scenarios after Azerbaijan joined the WTO were mathematically justified. The results of the study can be used in developing global trade rules in accordance with the national interests of Azerbaijan.

Keywords: trade policy, foreign trade balance, Grubel-Lloyd index, customs policy, international trade.

Jel: F13

ОЦЕНКА СТРУКТУРЫ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ ПРИ ВСТУПЛЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВСЕМИРНУЮ ТОРГОВУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ

А. Я. Рзаев¹

¹д.ф.э, проректор, UNEC

¹e-mail: anar.rzayev@unec.edu.az

Резюме

В статье рассматриваются: исторический экскурс подготовки вступления Азербайджана в ВТО, опыт России и Кыргызстана в этой области, таможенная политика Азербайджана. Целью исследовательской работы является анализ моделей межотраслевого баланса структуры внешней торговли Азербайджана при вступлении в ВТО. Актуальность темы заключается в том, что определение объемов импорта продукции по каждой из отраслей экономики для Азербайджана находится в числе самых важных исследовательских проблем, а также

вступление в ВТО поможет Азербайджану диверсифицировать экономику и снизить зависимость от ценовых колебаний на нефть. В исследовании была использована известная модель Портера конкурентно-импортного типа (или расширенная модель межотраслевого баланса (МОБ)). Также для расчета уровня внутриотраслевой торговли во внешнеэкономической деятельности из множества существующих методик расчета показателей внешней торговли был использован показатель Грубеля – Ллойда (Grubel – Lloyd), который применяется для оценки уровня внутриотраслевой торговли в рамках отдельных экономических рынков. Ограничения исследования заключаются в том, что официальная статистика не учитывает отдельно объемы реэкспортных операций в разрезе отраслей и в ценах МОБ. В результате исследования были математически обоснованы сценарии развития экономики после вступления Азербайджана в ВТО. Результаты исследования могут быть использованы в выработке правил мировой торговли в соответствии с национальными интересами Азербайджана.

Ключевые слова: торговая политика, внешнеторговое сальдо, таможенная политика индекс Грубеля – Ллойда, международная торговля.

Jel: F13

Ümümdünya Ticarət Təşkilatı dünya ticarətinin 97%-ni tənzimləyir. ÜTT-yə üzv ölkələrin bazarı vahid qaydalar əsasında fəaliyyət göstərir və 165 mln nəfərdən ibarətdir. Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi cəhətdən lider dövlət olan Azərbaycan ÜTT-yə daxil olmağa dair danışıqlarda müəyyən mövqeyə malikdir. ÜTT-yə üzvlüyün müsbət və mənfi nəticələrinin əsas aspektlərini qiymətləndirməyə çalışsaq.

Azərbaycanın daxili bazarı məhduddur və ölkə öz ticari siyasətini yaxşılaşdırmaq, dünya bazarına çıxışı genişləndirmək və dünya ticarət sisteminə inteqrasiya üçün imkanlar axtarmaqdadır. ÜTT-yə üzvlük bu məqsədlərə nail olmaqda ölkəyə kömək edə bilər. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması istiqamətində danışıqlar prosesi hələ 1997-ci ildə başlamış və ölkənin xarici ticarət rejimi haqqında memorandum 22 aprel 1999-cu ildə ÜTT üzvlərinin müzakirəsinə təqdim olunmuşdur. O vaxtdan etibarən ÜTT üzvləri ilə Azərbaycanın hökumət nümayəndələri heyəti arasında danışıqların bir neçə raundu baş tutmuşdur. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma üzrə işçi qrupun iclaslarında Avstraliya, Yaponiya, AB və ABŞ daha fəal şəkildə iştirak edirlər.

ÜTT – təşkilatın iştirakçısı olan ölkələrin bazarlarının bir-birinə qarşılıqlı surətdə açılması və idxal tariflərinin aşağı salınması üçün yaradılmış bir təşkilatdır. Ümümdünya Ticarət Təşkilatı beynəlxalq ticarətin prinsiplərini müəyyən edir, ticarət razılaşmalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, ticarət mübahisələrini həll edir. ÜTT-

yə üzv olmuş ölkə ÜTT-nin bütün digər üzvlərinin malik olduğu hüquqları əldə edir və bu da, demək olar ki, onun xarici bazarlarda ayrı-seçkiliyə məruz qalmasına son qoyur. Təşkilatın hər hansı bir üzvü tərəfindən hüquqa zidd əməllərə yol verildiyi halda, ölkə mübahisələrin həlli orqanına şikayətlə müraciət edə bilər ki, bu orqanın qərarları da ÜTT-nin hər bir iştirakçısı tərəfindən milli səviyyədə qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməlidir və hüquqi cəhətdən məcburi xarakterə malikdir.

Mümkün nəticələrin daha ətraflı qiymətləndirilməsi üçün Rusiyanın və digər post-sovet məkanı ölkələrinin artıq mövcud nəticələrindən istifadə etmək olar.

2011-ci ilin dekabr ayında Rusiya Federasiyası Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmağa dair sənədləri imzalamışdır. Bu hadisə on səkkiz illik təşkilati işlərin, Rusiya iqtisadiyyatının ticarət sahəsindəki beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunluğuna yönəlmiş sistemli islahatların yekunu olmuşdur. 2012-ci ilin avqust ayında Rusiya ÜTT-nin bərabər hüquqlu üzvü oldu.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olma yeni üzvdən əcnəbi mallar üçün gömrük maneələrinin aradan qaldırılmasını tələb edir. Buna görə də, yerli sənayenin ölkənin ÜTT-yə daxil olması ilə bağlı təsirlərdən müdafiəsi üçün bir çox ölkələr uzunmüddətli keçid dövrünü nəzərdə tuturlar (məsələn Rusiya – 7 il). Milli bazar digər ölkələrin inkişaf etmiş bazarları ilə rəqabətə hazırlaşmalıdır. Buna görə də, Rusiyada 2012-2014-cü illərdə əcnəbi mallar üçün gömrük rüsumları aşağı salınmamışdır. Hər bir mal qrupu üçün gömrük rüsumlarının tədricən aşağı salınması üçün keçid dövrləri təyin olunmuşdu. Sənaye malları üçün rüsumlar 7 il ərzində 11%-dən 8%-ə endiriləcəkdir. Rusiyada istehsal edilən əsas istehlak mallarına gömrük rüsumları aşağı salınmayacaqdır. Avtomobil, ayaqqabı, məişət elektronikasısı, elektrotexnika, dərman vasitələri, texnoloji və elmi avadanlığa rüsumların aşağı salınması nəzərdə tutulur. Kompüterlərə və element bazasına rüsumlar ləğv olunacaqdır. Buna bənzər bir proqram bizim dövlətimiz üçün də artıq olmazdı.

Nəzərdə tutulur ki, ÜTT-yə qoşulma çərçivəsində Azərbaycan gömrük rüsumlarının artırılması zərurəti halında, özünün manevr imkanını məhdudlaşdıraraq aşağı səviyyədə idxal tarifləri təyin etməyə məcbur olacaqdır. İlk danışıq mövqeyi yüksək səviyyəli tarif sifəri nəzərdə tutmamışdı. Hal-hazırda Azərbaycanda idxal gömrük rüsumları 0 – 15% diapazonundadır, hərçənd onların orta faiz dərəcəsi təxminən 10% təşkil edir. Əlavə olaraq, hətta Azərbaycan BVF-yə bu göstəricini 5-6%-dək azaldacağını vəd etmişdir. Azərbaycan və Qırğızıstanın tarif sifəri səviyyələrinin müqayisəsini aparmaq maraqlı olardı. ÜTT-yə üzv olana qədər Qırğızıstanın idxal gömrük rüsumları orta faiz dərəcəsi 10,74% olmaqla, 0 – 50% təşkil etmişdir. ÜTT-yə üzv olduqdan sonra bu ölkə üçillik keçid dövrü ərzində gömrük rüsumunun maksimum faiz dərəcəsinə 50% səviyyəsində saxlamaq imkanı əldə etmişdir. 2009-cu ildə gömrük rüsumları səviyyəsinin ixtisarı 5,4% təşkil etmişdir.

Belə bir fikir mövcuddur ki, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmaqdan əldə edəcəyi dividendlər ən aşağı dərəcədədir, uzunmüddətli perspektivdə bu addım dünya bazarı liderləri tərəfindən bizim bazara tam nəzarət edilməsinə gətirib çıxara bilər. ÜTT-yə daxil olma riskləri əcnəbi kapitalın milli iqtisadiyyata təsiri ilə əlaqədardır. Hamı başa düşür ki, qısamüddətli bazar münasibətləri təcrübəsi ölkəmiz üçün yüksək məs-rəflər təhlükəsini ehtiva edir. Enerji daşıyıcılarına daxili qiymətlərin qaldırılması yerli məhsulların qiymətinin artmasına və dünya bazarlarında onların rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Xırda və orta müəssisələr üçün Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olma riskləri iri Qərbi ticarət şəbəkələrinin üstün mövqeyi ilə əlaqədardır və sahibkarların düşündüyünə görə, ÜTT-yə daxil olmaqla onlar Azərbaycan bazarında öz mövqelərini daha da gücləndirəcəklər.

Şübhəsiz ki, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmasından sonra kənd təsərrüfatında, kənd təsərrüfatı maşınqayırmasında və bütövlükdə maşınqayırmada da müəyyən risklər ola bilər. Azərbaycanın vəziyyətini pisləşdirən amil kənd təsərrüfatı subsidiyalarının verilməsi üçün büdcə imkanlarının nisbətən aşağı səviyyədə olmasıdır. AB ölkələri öz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına hər il 350 mlrd ABŞ dolları məbləğində subsidiya ayırır. Azərbaycana gəldikdə isə, aşağı səviyyədə gömrük rüsumları və subsidiyalar şəraitində aqrar bazarı müdafiə etmək problemli olacaqdır. Həqiqətəndə, ölkə ÜTT-dən kənd təsərrüfatı subsidiyaları üçün aşağı faiz dərəcələrinin tətbiqinə icazə almaq hüququna malikdir, onun yuxarı həddi isə kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmnin 10%-dək təşkil edə bilər (hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu cür subsidiyaların yuxarı həddi 10%, inkişaf etmiş ölkələr üçün isə 5% təşkil edir). Bu faiz dərəcəsi tam olaraq əsaslı görünür, lakin Azərbaycan hökumətinin belə faiz dərəcələri şərti ilə subsidiyalar ayıracağına şübhə vardır. Analoji problemlə Qırğızıstan da üzləşmişdir. O, öz kənd təsərrüfatı istehsalçılarına ümumi kənd təsərrüfatı istehsalının 0,01%-i həcmində subsidiyalar təqdim etmişdir ki, bununla da əlaqədar olaraq ölkəyə faiz dərəcəsini ildə 5% artırmağa icazə verilmişdir. Lakin qeyri-qənaətbəxş büdcə imkanları Qırğızıstana bu hüquqdan yararlanmağa imkan verməmişdir, bəs bizim hökumətimiz bu hüququ qoruyub saxlaya biləcəkmiz?

ÜTT-yə daxil olduqdan sonra iqtisadiyyatın inkişaf ssenarilərini riyazi cəhətdən əsaslandırmağa çalışaq.

Beləliklə, bizim üzləşməli olacağımız əsas problem müsbət xarici ticarət saldosunun aşağı enməsi və ya itirilməsidir.

AR DGK-nın məlumatlarına əsasən, 2013-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 2012-ci illə müqayisədə 3,35% artaraq 34687,9 mln ABŞ dolları, o cümlədən xarici ticarət balansında 13,0 mln ABŞ dolları səviyyəsində müsbət saldo ilə, ixrac – 23975,4 mln ABŞ dolları (+0,28%), idxal – 10712,5 mln ABŞ dolları (+10,1%) təşkil

etmişdir. Bununla belə, ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 93,2%, şəxsi sektorun payı 5,7%, fiziki şəxslərin payı 0,95% təşkil etmişdir, idxal əməliyyatlarında isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 30,6%, 64,9% və 4,3% səviyyəsində olmuşdur. Azərbaycan dünyanın 149 ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqələri həyata keçirmişdir: ölkədən 2111 adda məhsul ixrac olunmuş, 6159 adda məhsul isə idxal olunmuşdur.

Azərbaycan üçün iqtisadiyyatın hər bir sahəsi üzrə məhsul idxalı həcmələrinin müəyyən edilməsi ən vacib tədqiqat problemləri sırasında durur ki, bu problem də sahələrarası balans (SAB) modellərinin təhlili vasitəsilə həll oluna bilər.

Porterin məlum modelində (və ya geniş SAB modelində), n sayda sənaye sahələri üçün xətti cəbri tənliklər sistemi aşağıdakı şəkildədir:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s \\ r = D(Ax + p) \end{cases}, \quad (1)$$

burada x , p , s və r – n sayda vektorlardır ki, bunların da elementləri, müvafiq olaraq, ümumi məhsul buraxılışının, daxili son istehlakın, ixracın və idxalın sahə həcmələri, $A = [a_{ij}]_{n \times n}$ – texnoloji matris, $D = [d_{ij}]_{n \times n}$ – diaqonal matrisdir ki, bu da $i = j$ olarsa, onda $d_{ij} = d_i$, $i \neq j$ olarsa, onda $d_{ij} = 0$ elementlərinə malikdir. Məsələn x və r vektorlarının tapılmasından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, d_i qiyməti i -ci sahənin idxal əmsəlidir, yəni r_i idxal həcmi aralığı və daxili son istehlakının cəminə olan nisbətidir:

$$d_i = \sum a_{ij} x_j + p_i. \quad (2)$$

Bütün SAB göstəricilərinin dəyər ifadəsində verildiyini, s və p vektorlarının isə mənfi olmadığını fərz etməklə, əgər $x^0 \geq s$ olarsa və idxal əmsəlləri $0 \leq d_i \leq 1$, $\forall i \in N_n$ ödəyərsə, A matrisi isə səmərəli olarsa, yeganə iqtisadi cəhətdən əsaslı həlli (x^0) tapmaq olar.

Ənənəvi olaraq, idxal daxili istehlak funksiyası hesab edilir, lakin bu müddəada yenidən ixrac (reeksport) və ya sifarişçinin öz materialından hazırlanan xammalla və emal məhsullarının sonradan ixracı ilə yerinə yetirilən əməliyyatlar (qısaca olaraq yenidən ixrac (reeksport) əməliyyatları kimi tərif verilən əməliyyatlar) kimi geniş yayılmış hallar nəzərə alınmır. Azərbaycan üçün bu göstərici xarici ticarət balansının strukturunda əhəmiyyətli yer tutur ki, bu da SAB modelinin aşağıdakı qaydada modifikasiyası zərurətini şərtləndirir:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D(Ax + p) + r_s \end{cases}. \quad (3)$$

Mövcud modelin adaptasiyası üçün r_s göstəricisini – reeksport əməliyyatları üçün idxal həcmi daxil edirik. Dərhal qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi statistika bu cür əməliyyatların həcmələrini sahələr nöqtəyi nəzərindən və SAB qiymətlərində ayrıca

nəzərə almır. Onların qiymətləndirilməsinin qeydiyyatı üçün aşağıdakı sistemdən istifadə etmək olar:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D'(Ax + p + s) \end{cases} \quad (4)$$

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D''x \end{cases} \quad (5)$$

d'_i və d''_i kəmiyyətləri idxal həcmnin, müvafiq olaraq, daxili istehlak və ixrac həcm-
lərinin cəminə ($p_i + s_i$) və ümumi məhsul buraxılışına (x_i) olan nisbətini müəyyən edir.
Verilən sistemlər eyni modelin müxtəlif cür ifadə olunan yazılışdır. Belə olan halda, D'
matrisinin köməyi ilə reeksport nəzərə alınır və daxili istehlak və ixrac həcm-
lərinin cəmində ixracın payına mütənasib olaraq qəbul edilir.

Beləliklə, Azərbaycanda məhsulun yenidən ixracı (reeksportu) üzrə statistik məlumat-
ların məhdudluğu şəraitində belə bir modelin istifadəsi bu kimi əməliyyatların nəti-
cələrini əldə etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir və onların ölkənin sahələrarası
balansının formalaşmasına təsirini üzə çıxarır. Modelin proqnoz keyfiyyətlərinin
yaxşılaşdırılması üçün statistik hesabat işləri sisteminin dəyişdirilməsi üzrə tədbirlər
keçirmək zəruridir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən modellər belə bir fərziyyəyə əsaslanır ki, istənilən sahə
tərəfindən hər bir aralıq və daxili son istehlakçıya məhsul idxalı tədarüklərinin həcmi
bu istehlakçının daxili istehlakdakı payına mütənasibdir (model (1)-də olduğu kimi).
Faktiki olaraq, hər bir dövlətin öz xüsusiyyətləri mövcuddur, Azərbaycan üçün bu
xüsusiyyət Avropa ölkələri, Qafqaz regionu və Asiya bazarlarının birləşməsinin bir
növ “dəhliz”ə çevrilməsidir. Əgər SAB modelinə aralıq istehlakçılara idxal məhsul-
larının birbaşa xərclər əmsalları matrisini ($D' = [d'_{ij}]_{n \times n}$) və idxal məhsulu tədarükləri
vektorunu (r') əlavə etsək, bu zaman model aşağıdakı şəkli alacaqdır:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D'x + r' \end{cases} \quad (6)$$

Bu nisbətdə idxal məhsullarının hər bir sahəsi tərəfindən digər sahələrə – aralıq istehlakçılara və daxili son istehlakçıya tədarüklərin konkret istiqamətləri nəzərə alınır. Müvafiq olaraq, hər hansı bir istehlak edən sahədə istehsal həcmi dəyişdiyi halda, həmin sahədə birbaşa xərclərin faktiki əmsalına uyğun şəkildə idxal tədarükləri dəyişikliyi baş verir.

Xarici ticarət göstəricilərinin çoxsaylı mövcud hesablama metodikaları arasında ayrıca iqtisadi bazarlar çərçivəsində sahədaxili ticarət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan Qrubel – Lloyd (Grubel – Lloyd) göstəricisi daha çox maraq kəsb edir [1]. Nəzərdən keçirdiyimiz halda, bu metod xarici iqtisadi fəaliyyətdə sahədaxili

ticarət səviyyəsinin hesablanması üçün tətbiq edilə bilər. Məsələn, mümkün sahədaxili ticarət indeksi – I_s aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$I_s = \frac{100 * (XTD_i - |S_i|)}{XTD}, \quad (7)$$

burada XTD_i – i -ci məhsulun xarici ticarət dövriyyəsi;

S_i – i -ci məhsulun xarici ticarət dövriyyəsi saldosudur.

Ayrıca məhsul növü dedikdə, çox ehtimal ki, sənaye sahəsi başa düşülür, bununla belə, statistik məlumatlar hər bir ixrac və idxal məhsulu maddəsinə görə göstəriciləri tutuşdurmağa imkan verir.

Bir sıra məhsullara görə I_v indeksinin sıfır qiymətləri xarici ticarət balansının əməliyyatlarının birində nəzərdən keçirilən məhsul maddəsinin yoxluğuna uyğun gəlir. Hazırda Azərbaycanın son 6 il ərzindəki xarici ticarət fəaliyyətinin birtərəfli təməylə malik məhsullar qrupuna 20-dən çox məhsul maddəsi daxildir. Məsələn, tam olaraq buraya karbohidrogen xammalını və əksər ərzaq mallarını aid etmək olar.

Bununla belə, I_s indeksi qiyməti üçün aşağıdakı qiymətlər matrisi aktual olacaqdır:

I_s indeksi qiyməti	Kontragentlərin miqdarı	Xarici ticarət prosesinin xarakteristikası
I_s indeksi ≤ 0	Kontragentlərin miqdarı $\gg 0$	Birtərəfli (ancaq idxal və ya ancaq ixrac)
I_s indeksi ≥ 100	Maksimum miqdar	İkitərəfli ticarət

Eyni zamanda I_v göstəricisinin 100-ə yaxınlaşan qiymətləri də maraqlı dinamikanı ifadə edir. Nəticə etibarilə, həmin məhsul qrupları üçün sahədaxili ticarətin olması və bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi mümkündür. AR DGK-nın məlumatları əsasında 2013-cü il üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdə sahədaxili ticarətin I_v indeksi səviyyəsini hesablamaq olar.

Verilən hesablamadan görünür ki, idxal mal dövriyyəsinə malik, demək olar ki, bütün sahələrin bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək imkanı vardır. Dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin yeni idarəetmə şərtlərinin formalaşmasına təsir göstərən parametrlərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi daha maraqlı problemə çevrilmişdir. Tədqiqat prosesində beynəlxalq müqayisəli üstünlük əmsalını müəyyən etmək, yəni hər bir xarici ticarət malları qrupunun Azərbaycanın müsbət və ya mənfi qəbul edilməsinə təsir səviyyəsini müəyyən etmək metodikası təklif oluna bilər.

Cədvəl 1. 2013-cü il üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdə sahədaxili ticarətin I_v indeksi səviyyəsinin hesablanması

Mal qrupu	I_s indeksi
Neft məhsulları	0
Xam neft	0

Təbii qaz	0
Bitki və təbii mənşəli yağ	0
Meyvə-tərəvəz	0,2
Qida məhsulları	10,2
Kimya sənayesi məhsulları	0,5
Qara metal və ondan hazırlanan məmulatlar	13
Alüminium	0
Pambıq	0
Maşın və avadanlıq	27,4
Nəqliyyat vasitələri	15,8
Ehtiyat hissələri	13,9
Nəqliyyat xidmətləri	0,3
Gübrələr	0
Plastik kütlə	0
Balıq və kürü	0,02
Tikinti və təmir	0,4
Spirтли içkilər	0,2
Digərləri	18,08

Mənbə: Müəllif tərəfindən AR DGK məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Xarici ticarətin strukturundakı hər bir məhsulun çəkisi ilə onun xarici saldosu arasındakı, regionun müqayisəli üstünlüyünü və ya hətta rəqabət qabiliyyətini ölçməyə imkan verən Lafey – Hersoq tabeliklərindən [1] istifadə etməklə aşağıdakı riyazi dəyişiklikləri aparmaq olar:

$$g_i = \frac{x_i + m_i}{X + M} = \frac{\dot{U}TT_i}{\dot{U}TT}, \quad \sum_{i=1}^N g_i = 1,$$

burada g_i — i -ci məhsulun regionun xarici ticarət dövriyyəsindəki payı;

x_i — i -ci məhsulun ixrac həcmi;

m_i — i -ci məhsulun idxal həcmi;

X — regionun ümumi ixrac həcmi;

M — regionun ümumi idxal həcmidir.

Göstəricilərin tutuşdurulması üçün hər bir məhsulun xarici saldosu onun xarici ticarət dövriyyəsindəki payı və aparıcı regionun iqtisadiyyatının miqyasları (ümumi regional məhsul) nəzərə alınmaqla təshih edilmişdir.

$$y_i = \frac{x_i - m_i}{GRP} = \frac{C_i}{\dot{U}RM},$$

burada y_i — regionun iqtisadiyyatının miqyasları nəzərə alınmaqla i -ci məhsulun xarici saldosu;

GRP və ya $\dot{U}RM$ — ümumi regional məhsul;

C_i — i -ci məhsulun xarici ticarət saldosudur.

Regionun xarici iqtisadiyyat saldosunda hər bir məhsulun töhfəsi (Z_i) aşağıdakı şəkildə müəyyən edilə bilər:

$$Z_i = g_i * Y,$$

burada Y — regionun ümumi regional məhsul nəzərə alınmaqla təshih edilmiş xarici ticarət saldosudur (məhsulların bütün məcmusu üzrə). Beləliklə, Z göstəricisini həmin məhsulun nəzəri (mümkün) saldosu kimi müəyyən etmək olar.

Riyazi dəyişikliklər yolu ilə həmin göstəricini belə təsəvvür edək:

$$Z_i = g_i * Y = \frac{x_i+m_i}{x+m} * \frac{X-M}{GRP}.$$

Beləliklə, regionun xarici saldosunda hər bir məhsulun tarazlaşdırılmış töhfəsini ölçməklə və istehsalın deyil, ticarətin ixtisaslaşmasını qiymətləndirməklə, hər bir məhsul maddəsi üzrə regionun müqayisəli üstünlüyünü müəyyən etmək mümkündür.

F_i — üzə çıxarılmış müqayisəli üstünlük əmsalı aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

$$F_i = y_i - z_i = \frac{x_i-m_i}{\dot{U}RM} - \frac{(x_i+m_i)*(X-M)}{XTD*\dot{U}RM} = \frac{XTD*C_i-XTD_i*C}{XTD*\dot{U}RM}.$$

Beləliklə, hər bir məhsul qrupunun Azərbaycanın müqayisəli üstünlüklərinin formalaşmasına təsir səviyyəsinin hesablanması üçün aşağıdakı formuldan istifadə etmək lazımdır:

$$F_i = \frac{XTD*C_i-XTD_i*C}{XTD*\dot{U}RM},$$

burada F_i — regionun ticarət üzə çıxarılmış müqayisəli üstünlük əmsalı;

C_i — i -ci məhsulun xarici ticarət saldosu;

XTD — dövlətin xarici ticarət dövriyyəsi;

XTD_i — i -ci məhsulun xarici ticarət dövriyyəsi;

$\dot{U}RM$ — milli valyutanın orta illik kursu nəzərə alınmaqla hesablanan ümumi regional məhsuldur.

Göstəricinin müsbət qiymətləri həmin məhsulun regionun ticarət balansına müsbət təsirindən, mənfi qiymətləri isə onun mənfi təsirindən xəbər verir. Xarici ticarət məhsulları üzrə müqayisəli üstünlüyün qiymətləri hər bir məhsul bazarının beynəlxalq müqayisəli üstünlüyün formalaşmasına təsirini və ya töhfəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu qiymətlərin bir neçə il ərzində dinamikası vəziyyəti tarazlaşdırmaq məqsədilə həm taktiki, həm də strateji nöqtəyi-nəzərindən prioritet istiqamətləri aşkar etməyə imkan verir.

Nəticə

Hər bir məhsul maddəsi üzrə vəziyyətin analizi xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının diqqətini bu və ya digər məhsul növlərinə çəkmək və ya yönəltmək üzrə hökumətin səlahiyyəti sferasında idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əsas ola bilər. Eləcə də, əksinə, dövlətin xarici ticarətinin inkişafının təkcə ənənəvi məhsul və coğrafi struktur üzrə deyil, həm də təklif olunan metodikadan istifadə etməklə bu cür monitorinqi xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə olunmasının bu və ya digər metodlarının tətbiqinin məhsuldarlığının yoxlanışına çevrilir.

Azərbaycanın xarici ticarət strukturunun məhsul elementləri üzrə analizi xarici ticarət axınlarının coğrafi cəhətdən paylanması xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilə tamamlana bilər.

Bu konsepsiyadan və mötəbər statistik məlumatlardan istifadə etməklə ÜTT-yə qoşulduqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının pessimist və optimist ssenarilərini qurmaq olar.

Təbii ki, ən pessimist ssenari halında ÜTT-yə qoşulduqdan sonra Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı artımının 0,5% ləngiyəcəyini proqnozlaşdıran Dünya Bankı ekspertlərinə etibar etmək olar. Ancaq bu, baş verməyə də bilər və iqtisadi inkişaf üçün təsir, çox ehtimal ki, davamlı olacaqdır, lakin bu, ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə baş verəcəkdir.

Azərbaycan qlobal iqtisadiyyatda iştirak edir, lakin bu iştirak resurs təchizatı ilə şərtləndirilir. Bazarların açılması qeyri-xammal ixracının genişlənməsi və əlavə iş yerlərinin açılması üçün bir imkandır. Azərbaycan əlavə dəyər payı yüksək olan yüksək texnoloji məhsullar bazarını mənimsəməlidir, lakin ÜTT-dən kənarında bu bazarlara çıxmaq, demək olar ki, mümkün deyil.

ÜTT-yə daxil olma Azərbaycana öz iqtisadiyyatını şaxələndirməyə və neft qiymətlərinin oynamasından asılılığı azaltmağa kömək edəcəkdir ki, qərar qəbulu zamanı məhz bu dəlil əsas olaraq götürülmüşdür. ÜTT-yə daxil olma, demək olar ki, avtomatik olaraq bir çox müasir problemləri həll edir, çünki sadəcə olaraq qlobal iqtisadiyyat şəraitində rəqabətə tab gətirmək üçün biz yeniləşib təkmilləşməyə məcbur olacağıq. İqtisadiyyat daha rəqabət qabiliyyətli, sağlam olacaqdır. Daha kəskin rəqabət maşınqayırma, kimya sahələrində olacaqdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında kəskin rəqabət olacaqdır, elektronika və IT-texnologiyaları yaradıcılarının iş çətinlikləri meydana çıxacaqdır.

Hələ ki, Azərbaycan iş mühiti səviyyəsinə, səhiyyə sahəsinə ayrılan xərclərə, təhsilin səmərəliliyinə görə, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə sərf edilən xərclərin səviyyəsinə və səmərəliliyinə görə inkişaf etmiş ölkələrdən geridə qalır. Buna görə də,

qarşıda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası (şaxələndirilməsi), enerji effektivliyinin artırılması, sosial bərabərsizliyin azaldılması, makroiqtisadi sabitliyin artırılması üzrə ciddi işlər durur.

ÜTT-yə daxil olma Azərbaycanca dünya ticarəti qaydalarının öz milli maraqlarına uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsində iştirak etməsinə kömək edəcəkdir ki, bu da milli şirkətlərin hazırda bir çoxunun rüsumlarla, kvotalarla və məhdudiyətlərlə qorunan dünya bazarlarına çıxmasına imkan verəcəkdir. Azərbaycan məhkəmə sisteminə çıxış əldə edərək dünya ticarətindəki diskriminasiya ilə, dünya bazarlarına çıxışına məhdudiyətlərlə mübarizə apara biləcəkdir. ÜTT ticarət tərəfdaşlarının ədalətsiz diskriminasiya qərarları ilə mübarizə üçün real vasitələr təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Lafay G., Herzog C. Commerce international: la fin des avantages acquis. CEPPI, Economica, 1989;
2. Lancaster K.J. Change and innovation in the technology of consumption // American Economic Review. 1966. Vol. 56. No. 2;
3. Миришли Ф. Р., И. Е. Еремеев, Ю. П. Кожаяев: Век Азербайджана. Развитие национального хозяйства в условиях глобализации мировой экономики: Научная монография.- М : ИСЭПМ, 2010.- 497с.;
4. Ливенцев Н.Н., Лисоволик Я.Д. Актуальные проблемы присоединения России к ВТО- М.: ЗАО “Издательство Экономика”, 2002 .-308с.;
5. <http://www.stat.gov.az/source/trade/>;
6. <http://customs.gov.az/statistika/2013.12.pdf>;
7. <http://www.e-cis.info/page.php?id=23357> ретроспективные новости Азербайджан и ВТО;
8. <http://polpred.com/?cnt=7&ns=1§orГТК АР> , октябрь 2013 г.;
9. <http://www.panorama.am/ru/economy/2014/02/04/world-bank/статистика Всемирного банка>.